

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

СИМОНОВА ІРИНА ВАСИЛІВНА

УДК 340.112:111.32

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР ТА ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ

**12.00.01 «Теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень»**

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Харків – 2021

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі теорії і філософії права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор **Петришин Олександр Віталійович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри теорії і філософії права, заслужений діяч науки і техніки України.

Офіційні опоненти:

- доктор юридичних наук, професор **Наливайко Лариса Романівна**, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, проректор, заслужений юрист України;

- кандидат юридичних наук, **Гиляка Олег Сергійович**, Національна академія правових наук України, начальник Управління планування та координації правових досліджень в Україні.

Захист відбудеться «18» березня 2021 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84-А.

Автореферат розіслано «16» лютого 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

К. В. Гусаров

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Подальший розвиток України як демократичної та правової держави передбачає системну діяльність, направлену на підвищення ефективності державно-правового захисту прав людини, сприяння їх всебічній та безперешкодній реалізації. За таких умов конституційний принцип щодо спрямованості діяльності держави на утвердження прав та свобод людини і громадянина набуває пріоритетної значимості.

Соціальні права мають винятково важливе значення у системі прав і свобод людини. З одного боку, вони є невід'ємною частиною прав людини у цілому, а з іншого – являють собою самостійну групу прав людини з притаманними лише їй особливостями. Хоча соціальні права і являють собою сформовану та загальноновизнану групу прав і свобод людини, яка розвивалася протягом тривалих історичних етапів, на сьогоднішній день об'єктивною є тенденція визнання світовою спільнотою нових соціальних прав, які поповнюють групу «класичних» соціальних прав людини.

Обсяг визнаних та гарантованих соціальних прав безпосередньо детермінується історичними умовами розвитку суспільства, рівнем економічного становища держави, еволюціонує разом з ними, набуваючи нових рис і змінюючи свій склад. Цим пояснюється належність проблематики соціальних прав людини до кола тих питань теорії держави та права, гострота та актуальність яких апріорі не може бути з часом втрачена чи применшена.

Більшість існуючих наукових досліджень розглядають соціальні права людини в комплексі з економічними, як єдина теоретико-правова категорія соціально-економічних прав. При цьому ґрунтовні теоретичні праці, побудовані на підході виокремлення та оцінки соціальних прав як окремої автономної групи прав людини, яка за якісними критеріями та правовою природою є відмінною від економічних прав людини, є небагаточисельними, що свідчить про недостатню вивченість такого підходу теорією держави та права.

На сьогодні питання ефективності забезпечення соціальних прав стоїть особливо гостро як в Україні, так і в світі. Державна соціальна політика та окремі рішення органів державної влади України у сфері нормативного регулювання та щодо особливостей реалізації соціальних прав останнім часом викликали критику серед науковців, правників та широких верств населення.

У зв'язку з цим перед теорією держави і права постає необхідність у здійсненні комплексного теоретичного дослідження поняття соціальних прав людини, їх генези, особливостей окремих видів соціальних прав людини. З цією метою слід визначити критерії віднесення конкретних прав до групи соціальних прав людини та у подальшому здійснити дослідження правової природи окремих видів соціальних прав, що вимагає з'ясування змісту, розмежування з суміжними, проте не тотожними категоріями, розкриття напрямків діяльності держави, що є

необхідними для їх всебічного та повного забезпечення, дослідження існуючих у юридичній науці поглядів на правову природу соціальних прав людини та особливостей їх закріплення у національному й міжнародному праві, формулювання на основі проведених досліджень відповідних висновків щодо визначення дефініції та сутності соціальних прав людини, їх істотних ознак та видів.

Практична спрямованість, актуальність та своєчасність дослідження забезпечується адресуванням проблем забезпечення реалізації соціальних прав як в Україні, так і за її межами, та опрацюванням проблематики правозастосовної діяльності відповідних суб'єктів, а також розкриттям питань щодо виникнення нових суб'єктів у сфері гарантування соціальних прав в рамках еволюції соціальної ролі держави.

Окрім цього, актуалізація положень дослідження отримує своє практичне відображення в рамках опрацювання нагальних питань щодо забезпечення соціальних прав в умовах глобальних і регіональних соціально-політичних та економічних явищ, які не лише негативно впливають на недосконалі соціальні системи держав, а й створюють підстави для їх реформування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах цільової комплексної програми «Теоретичні проблеми розвитку державотворчих процесів та правової системи України», (державна реєстрація № 0111U000969). Тему дисертації затверджено рішенням вченої ради Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 24.12.2010 р.)

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є отримання нових результатів у вигляді наукових висновків щодо сутності, змісту та видів соціальних прав людини, а також їх гарантій на підставі існуючих доктринальних досліджень, положень чинного законодавства України, міжнародних договорів з прав людини, судової практики.

З огляду на поставлену мету визначено такі завдання:

- дослідити генезу становлення та тенденції розвитку соціальних прав людини;
- висвітлити формування доктринальних підходів до визначення дефініції соціальних прав людини;
- сформулювати пропозиції щодо визначення соціальних прав людини та їх класифікації;
- розкрити особливості соціальних прав людини та їх співвідношення з правами людини першого покоління;
- визначити правову природу основних соціальних прав: права на соціальний захист, права на житло, права на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, права на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, права на безпечне для життя і здоров'я

довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди та особливостей закріплення цих прав у національному та міжнародному праві;

- дослідити категорію гарантій соціальних прав людини, сформулювати їх авторську дефініцію;
- встановити коло специфічних ознак, притаманних гарантіям соціальних прав людини;
- здійснити класифікацію гарантій соціальних прав людини, дослідити окремі види гарантій;
- висвітлити міжнародні гарантії соціальних прав людини, дослідити їх види, джерела закріплення та проблеми застосування в Україні.
- розкрити практичний аспект реалізації соціальних прав людини;
- встановити дійові внутрішньодержавні та міжнародні механізми захисту соціальних прав;
- визначити роль та обґрунтувати виникнення нових суб'єктів, діяльність яких направлена на реалізацію соціальних прав людини;
- сформулювати ряд пропозицій, нагальних та невідкладних кроків реформування соціальної системи в Україні на основі дослідження практики реалізації соціальних прав та використанні релевантного зарубіжного досвіду.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають з приводу визнання, гарантування, реалізації, охорони та захисту соціальних прав людини.

Предметом дослідження є характерні особливості правової природи соціальних прав людини, їх окремих видів, гарантій, механізмів та систем, суб'єктів реалізації.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації є сучасні загальні та спеціальні методи і засоби наукового пізнання. Загальнонауковий діалектичний метод пізнання було використано для дослідження сутності соціальних прав людини в цілому та окремих видів цих прав. Системно-структурний метод дозволив встановити елементний склад системи соціальних прав людини. Історико-правовий метод надав змогу проаналізувати еволюційний розвиток явища соціальних прав людини. Порівняльно-правовий метод був використаний для співставлення вітчизняного тлумачення змісту окремих видів соціальних прав людини з підходами, що застосовуються міжнародними організаціями з захисту соціальних прав людини, а також залучити коло порівнюваних елементів практичної реалізації соціальних прав в інших державах. Функціональний метод застосовувався для вивчення держави в контексті її функціонального призначення як соціальної держави, узагальнення й характеристики тих її структурних елементів, що зазнають змін під впливом кризових явищ та будуть використані в майбутньому для їх подолання.

Теоретичне підґрунтя дисертації становлять праці визнаних юристів-науковців, серед яких: Ю. Г. Барабаш, С. В. Бобровник, Л. Л. Богачова, С. О. Верланов, О. С. Гиляка, В. В. Головченко, О. Р. Дашковська, М. І. Козюбра, В. В. Костицький, Л. Р. Наливайко, Н. М. Оніщенко, О. В. Петришин, В. Г. Пилипчук, В. Ф. Погорілко, С. П. Погребняк, С. М. Прилипко, І. В. Процюк, П. М. Рабінович, А. О. Селіванов, М. І. Сірій, О. В. Скрипнюк, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко, І. В. Яковюк, О. О. Уварова та ін. У роботі також всебічно розвиваються дослідження зарубіжних науковців, серед яких К. Д. Евінг, Р. Аранго, Ф. Абдул-Етем, А. Фотіаду, М. Лангфорд, В. Мантувалу.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є комплексним науковим дослідженням, в якому розкрито поняття та зміст, надано класифікацію, висвітлено окремі види цих прав та правову природу їх гарантій, а також розглянуто проблеми практики реалізації гарантованих соціальних прав людини.

У результаті проведеного дослідження сформульовано нові наукові положення і висновки, до яких відносяться такі:

уперше:

– на основі дослідження існуючих підходів та враховуючи відсутність єдиної класифікації, представлено авторську позицію щодо найбільш актуальної системи критеріїв класифікації соціальних прав людини: 1) за джерелом формального закріплення; 2) за сферою реалізації; 3) за суб'єктом-носієм права;

– визначено місце соціальних прав у системі прав людини, їх співвідношення з іншими видами прав людини;

– розглянуто національні та міжнародні гарантії соціальних прав людини в контексті їх взаємозв'язку з громадянськими та політичними правами, а також еволюцію відповідних систем їх забезпечення (правового закріплення та захисту, міжнародного контролю та звітування, правозастосовної та судової діяльності) з урахуванням сучасних факторів і викликів, що впливають на їх існування та функціонування;

– висвітлено сучасні тенденції розвитку правового регулювання забезпечення соціальних прав (збільшення обсягів конституційного закріплення, невичерпність переліку соціальних прав), розкрито тенденції реформування міжнародних судових інстанцій (ЄСПЛ, Інтерлакенська реформа) а також зміни актуальних способів взаємодії держав та міжнародних організацій в цьому контексті;

– на основі дослідження норм законодавства, міжнародних договорів, доповідей, резолюцій та судової практики (ЄСПЛ, конституційних, верховних та загальних судів) обґрунтовано необхідність підвищення ролі судових органів в процесі забезпечення соціальних прав людини та визначено низку проблем та викликів, з якими вони стикаються;

– обґрунтовано засоби та механізми вирішення існуючих проблем та подолання викликів щодо реалізації соціальних прав, зокрема: 1) реформування соціальної системи в кризових умовах (падіння рівня економічного добробуту, глобальна пандемія, політична нестабільність); 2) введення нових акторів у систему забезпечення таких прав (можливості перетворення або створення нових служб, агентств, інституцій, залучення громадського сектору, бізнесу); 3) адресування проблем соціального захисту нових численних вразливих груп в умовах пандемії (ВПО, літні люди, діти, бездомні, осуджені); 4) усунення недоліків законодавчого закріплення (систематизація розгалуженого та розпорошеного обсягу законів та підзаконних актів); 5) забезпечення виконання прийнятих актів та рішень судових інстанцій (на прикладі справ «чорнобильців» та ін.); 6) деполітизація процесів прийняття соціально-важливих рішень; 7) забезпечення сумлінної міжінституційної співпраці та відповідних взаємовідносин між державою та органами місцевого самоврядування щодо гарантування соціальних прав;

удосконалено:

– положення щодо комплексності соціальних прав людини, їх особливої інтегруючої правової природи; на основі вивчення міжнародної наукової доктрини та судової практики доводиться системоутворюючий характер соціальних прав по відношенню до прав інших груп (політичних, особистих тощо);

– наявні у теорії держави та права підходи до визначення правової природи таких соціальних прав людини, як право на соціальний захист, право на житло, право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди;

– визначення особливостей закріплення соціальних прав людини у конституціях та законодавстві ряду держав, та вплив способів і методів закріплення, що використовуються, на реальну спроможність захистити такі права при їх порушенні або недостатньому рівні забезпечення державою;

набули подальшого розвитку:

– погляди на історичну генезу визнання та становлення соціальних прав людини (проблематики «допоміжного» характеру соціальних прав, доктрини розсуду держави щодо обсягів та спроможності їх забезпечення);

– доктринальні положення щодо дефініції правової категорії гарантій соціальних прав людини та їх ознаки;

– розкриття значення соціальних прав людини у розумінні соціального призначення держави, еволюції його елементів; а також деструктивного впливу на її засади процесу

відсторонення держави від виконання взятих зобов'язань та формалізації процесу закріплення «нежиттєздатних» гарантій.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертації пропозиції і висновки можуть бути використані у: 1) науково-дослідних цілях – для подальшої наукової розробки проблематики соціальних прав людини, формування принципово нових підходів та практик; 2) правотворчій роботі – як теоретичний і практичний матеріал при підготовці проектів та прийнятті законів України, зокрема при розробці Соціального кодексу України, та удосконаленні чинних нормативно-правових актів, пов'язаних з забезпеченням соціальних прав людини та посиленням ефективності їх гарантій; 3) правозастосуванні – для покращення якості та ефективності забезпечення соціальних прав людини; 4) навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників і навчальних посібників з теорії держави та права, у науково-дослідній роботі студентів та наукових співробітників, створенні нових навчальних дисциплін та курсів, підготовці відповідних категорій спеціалістів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки роботи доповідалися на міжнародних і всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях: «Стратегічні пріоритети розвитку економіки, фінансів, обліку і права» (м. Полтава, 16 листопада 2020 р.), «Сучасні погляди на актуальні питання правових наук» (м. Запоріжжя, 27-28 листопада 2020 р.), «Актуальні питання юридичної теорії та практики: наукові дискусії» (м. Харків, 4-5 грудня 2020 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки, що були сформульовані в дисертаційному дослідженні, знайшли відображення в 8 наукових публікаціях, серед яких 3 статті у фахових наукових виданнях України, 2 статті у міжнародних наукових виданнях, та 3 тези доповідей на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації відповідає меті та поставленим завданням дослідження, складається зі вступу, трьох розділів, що поділяються на вісім підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 229 сторінок. Список використаних джерел складається з 240 найменувань, уміщених на 21 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації, визначено її зв'язок з науковими програмами, мета й завдання дослідження, його об'єкт і предмет, охарактеризовано методологічну базу, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведено результати їх апробації.

Розділ 1. «Соціальні права людини: загальнотеоретична характеристика» складається з трьох підрозділів і присвячений розгляду процесу еволюції уявлень про соціальні права людини, дослідженню їх понятійно-категоріальної сутності, здійсненню їх класифікації за різноманітними ознаками в рамках авторського підходу та розкриттю їх видів.

У підрозділі 1.1 *«Історичний розвиток соціальних прав людини»* здійснено історико-правову ретроспективу наукових поглядів провідних учених-юристів на формування ідеї та політико-правового дискурсу щодо соціальних прав людини. Окрема увага приділяється проблематиці визнання, закріплення та гарантування «нових» соціальних прав. Аргументовано, що класичний поділ прав на покоління став однією з основних причин формування у науковій думці характеристики «факультативності» соціальних прав та позиціонування їх у системі прав людини як додаткових або доповнюючих до громадянських та політичних прав.

Розкрито сутнісну відмінність соціальних прав від економічних, що полягає у різності кінцевої мети їх спрямування: забезпечення державною належних умов існування людини у сфері соціальної забезпеченості та добробуту і надання достатніх та рівних можливостей щодо утримання, користування, володіння матеріальними благами та можливостей щодо їх створення.

У підрозділі 1.2 *«Поняття, класифікація соціальних прав людини та суміжних понять»* на основі дослідження теоретико-правової думки сформульовано найбільш актуальне визначення поняття соціальних прав людини – як можливостей людини, спрямованих на забезпечення її матеріальних-побутових потреб та умов, в обсязі, необхідному для її нормального існування та відповідно до досягнутого рівня соціально-економічного розвитку. Досліджено категорії соціального захисту та соціального забезпечення в контексті їх впливу на формування загальнодержавної соціальної політики.

Здійснено класифікацію соціальних прав людини за наступними ознаками: 1) хронологічною (історичний контекст виникнення та закріплення окремих прав); 2) сферою реалізації прав; 3) суб'єктом-носієм прав; 4) суб'єктом, на якого покладено основне функціональне навантаження щодо їх забезпечення; 5) джерелом формального закріплення; 6) ступенем ефективності забезпечення у конкретних суспільно-історичних умовах.

У підрозділі 1.3 *«Види соціальних прав»* досліджено загальновизнані (закріплені на міжнародному рівні, відображені у конституціях та деталізовані в законодавстві держав, у тому числі України) соціальні права людини, серед яких: 1) право на житло; 2) право на достатній життєвий рівень; 3) право людини на охорону здоров'я (та увесь комплекс прав, що формують його склад); 4) право на безпечне довкілля (в контексті його соціально-правового аспекту та як елемент, що належить до екологічних прав). Для побудови належного теоретичного підґрунтя та розширення кола суб'єктів, що його забезпечують, здійснено дослідження правової природи права на соціальний захист. Проведено відмежування наведеного поняття від понять «соціальне

забезпечення» та «право соціального забезпечення». Розкрито недоліки законодавчого закріплення відповідних категорій в Україні та на міжнародному рівні.

Розділ 2. «Гарантії соціальних прав людини» складається з трьох підрозділів та має на меті надання загальнотеоретичної характеристики гарантії прав людини у демократичній та правовій державі, здійсненню їх класифікації. Особлива увага приділяється міжнародним гарантіям та системам захисту соціальних прав людини.

У підрозділі 2.1 *«Гарантії соціальних прав людини в демократичній, правовій державі»* розкривається поняття гарантії соціальних прав людини (як системи взаємопов'язаних умов, факторів, чинників, засобів, що існують в політичній, економічній, соціальній та інших сферах, та прямо або опосередковано сприяють або забезпечують реальне, повне та всебічне втілення соціальних прав людини, їх правову охорону та захист) в контексті реалізації державою своєї демократичної та правової направленості. Досліджено вплив соціального функціонального спрямування держави через призму підходів до гарантування соціальних прав людини.

Наведені характерні ознаки гарантії соціальних прав людини, серед яких: 1) системність; 2) узгодженість; 3) взаємозалежність; 4) належність до різних сфер (економічної, політичної, соціальної); 5) позаюрідичний характер їх приналежності; 6) системоутворюючу їх характеристику щодо забезпечення, повного та всебічного втілення прав і свобод людини, їх правову охорону та захист.

У підрозділі 2.2 *«Види гарантії соціальних прав людини»* здійснено загальнотеоретичне виокремлення видів гарантії соціальних прав шляхом опрацювання масиву юридичних та філософських підходів до розуміння відповідної проблематики.

Здійснено класифікацію гарантії соціальних прав за: 1) територіальною ознакою (внутрішньодержавні, міжнародні); 2) залежно від суб'єкта, що їх забезпечує (державні, громадські); 3) відповідно до ступеня впливу на реальне втілення соціальних прав (безпосередні, опосередковані); 4) за галузевою ознакою (соціальні, економічні, політичні); 5) залежно від напрямку впливу (загальні, індивідуальні); 6) відповідно до форми існування гарантії (нормативні, організаційні).

Проведено поелементне дослідження кожного виду та підвиду гарантії соціальних прав людини через призму критичного переосмислення існуючих підходів до їх розуміння та надано рекомендації про доповнення законодавства України положеннями щодо надання організаційних гарантії новими суб'єктами-гарантами (юрідичної галузевої спрямованості).

У підрозділі 2.3 *«Міжнародно-правові гарантії та механізми захисту соціальних прав людини»* розкрито існуючі міжнародно-правові гарантії захисту соціальних прав та проблематику відповідних міжнародних систем.

На основі міжнародних угод, конституцій та законодавства європейських держав аргументовано, що саме міжнародно-правове визнання, стимуляція та просування соціальних прав людини сьогодні стали рушійними силами конституційного закріплення, законодавчої деталізації та створення відповідних систем забезпечення останніх.

У межах підрозділу розглядається проблематика «факультативності» (доповнюючого характеру) щодо гарантування та звітування держав про рівень забезпечення соціальних прав людини, встановлено прямий корелятивний зв'язок з наведеними у Розділі 1 дослідження науковими поглядами, що лежать в основі міжнародного розуміння соціальних прав людини.

Наведено авторський підхід до визначення поняття міжнародно-правових гарантій, як системи взаємопов'язаних умов, факторів, чинників, засобів, що існують у сфері міжнародного права, які прямо або опосередковано сприяють або забезпечують реальне, повне та всебічне втілення соціальних прав людини, їх правову охорону та захист.

На основі наведеної класифікації міжнародно-правових гарантій соціальних прав (конвенційних та інституційних) виокремлено ряд позитивних (стандартизація, стимуляція, кросс-доктринальне переосмислення підходів) і негативних (добровільний характер міжнародно-правових зобов'язань, конвенційне закріплення, спрощені механізми контролю за забезпеченням соціальних прав на відміну до громадянських та політичних) чинників, що впливають на формування відповідних галузей та підгалузей права європейських і світових держав, у тому числі України.

Розділ 3. «Сучасна проблематика законодавчого забезпечення та судового захисту соціальних прав людини» складається з двох підрозділів та направлений на проведення всебічного висвітлення проблем, виникаючих у процесі забезпечення соціальних прав людини в умовах несприятливих економічних та соціальних перетворень. Особлива увага приділяється розкриттю ролі судів у процесі забезпечення соціальних прав людини в Україні та світі.

У підрозділі 3.1 *«Забезпечення реалізації соціальних прав людини в Україні в контексті глобальних та регіональних кризових явищ»* на основі дослідження сучасної проблематики та включення нових факторів (тимчасова окупація окремих територій, пандемія COVID-19) було встановлено стан забезпечення реалізації соціальних прав людини в Україні та розкрито негативний вплив указаних глобальних та регіональних явищ на існуючу соціальну систему. Сформовано ряд рекомендацій щодо подальшої правової політики в цій сфері (окремо в контексті соціального забезпечення вразливих груп населення).

Аргументовано, що ряд незавершених і непроведених реформ у сфері соціального забезпечення та суміжних сферах зумовив негативний вплив на функціонування відповідної системи в нових умовах. Цей процес у подальшому був каталізований низкою згаданих негативних чинників: економічними, політичними, епідеміологічними, тощо.

Надано рекомендації щодо необхідності проведення назрілих реформ у сфері гарантування соціальних прав людини (забезпеченні екологічної безпеки, прав учасників АТО (ООС) та їх сімей, внутрішньо переміщених осіб, вразливих груп населення під час пандемії, медичної реформи тощо).

У підрозділі 3.2 «Роль судів у гарантуванні та реалізації соціальних прав в умовах еволюції соціальної ролі держави» опрацьовано значний обсяг «гучних» справ щодо забезпечення соціальних прав людини (*landmark decisions*) в Україні та за її межами.

Наголошено на підвищенні ролі судів як гарантів конституційно-закріплених соціальних прав людини. Досліджено практику ЄСПЛ, національних судів та судів деяких зарубіжних країн, зокрема «пілотні рішення» та такі, що суттєво змінили підходи до розуміння природи та характерних рис соціальних прав людини (*landmark decisions*). Виокремлено існуючі проблеми у міжнародній та вітчизняній практиці правозастосування та виконання судових рішень (втілення нехарактерної для судів ролі законотворців, політизація процесів прийняття рішень, неготовність судової системи до належного негайного реагування на нові виклики, проблеми виконання судових рішень).

Окрему увагу було приділено практиці міжнародних механізмів захисту прав людини (у тому числі соціальних, опосередковано). На основі відповідної практики було продемонстровано практичну складову недосконалої та недостатньої міжнародно-правового забезпечення соціальних прав людини.

ВИСНОВКИ

У дисертації забезпечено приріст наукового знання у вигляді наукових висновків щодо правової природи соціальних прав людини, виявлено проблеми, що виникають під час їх реалізації та розроблено обґрунтовані підходи щодо можливих шляхів їх подолання.

Основними науковими і практичними результатами роботи є наступні.

1. Сутнісна відмінність соціальних прав від економічних полягає в тому, що перші спрямовані на забезпечення державою належних умов існування людини в суспільстві у сфері соціальної забезпеченості та соціального добробуту, а другі, у свою чергу, мають на меті надати особі достатні та рівні з іншими членами суспільства можливості щодо утримання, користування, володіння матеріальними благами, їх самостійне створення та участь у їх перерозподілі. Соціальні права людини – це можливості людини, спрямовані на забезпечення її матеріальних-побутових потреб та умов в обсязі, необхідному для її нормального існування відповідно до досягнутого рівня соціально-економічного розвитку.

2. За джерелом формального закріплення соціальні права можуть бути зафіксовані у конституції як основному законі держави, так і деталізовані в інших нормативно-правових актах. За сферою реалізації серед соціальних прав можна виділити житлові права; права у сфері охорони здоров'я; права, що охоплюються категорією соціального захисту; екологічні права; права, спрямовані на забезпечення достатнього життєвого рівня. За суб'єктами-носіями соціальних прав можуть бути виокремлені права, що поширюються на всіх людей незалежно від громадянства; права, що забезпечуються державою лише для власних громадян; права, належні окремим категоріям населення. Слід відзначити, що на відміну від особистих (фізичних) прав людини, суб'єктом яких визнається будь-яка особа, незалежно від її резидентності, окремі із соціальних прав держава береться забезпечити лише стосовно власних громадян.

5. Під соціальним захистом слід розуміти діяльність держави в особі уповноважених органів та охоронювану й гарантовану державою діяльність недержавних організацій, спрямовану на задоволення матеріально-побутових потреб людини, зумовлених специфічними соціальними факторами, як-то стан здоров'я, вік, професія, трудовий стаж, сімейні обставини тощо. Право на соціальний захист має розглядатися як можливість людини задовольнити свої потреби у такому захисті шляхом застосування відповідних заходів на засадах справедливості та рівноправності.

6. Право на житло можна розглядати у широкому та вузькому значенні. У широкому розумінні право на житло включає в себе такі групи правомочностей: 1) конституційне право на житло для задоволення потреби у наявності належного місця проживання, якому кореспондують обов'язки держави щодо створення умов, за яких кожен громадянин матиме можливість побудувати житло, придбати його у власність або отримати у користування, а окремі групи населення наділяються додатковими гарантіями; 2) речові права на житло як об'єкт цивільних прав, що мають забезпечуватися державою шляхом належного правового захисту прав володіння, користування та розпорядження житлом, набутих у встановленому законом порядку; 3) право на недоторканість житла, що забезпечується конституційними положеннями, відповідно до яких ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

7. Достатній життєвий рівень являє собою сукупність мінімальних стандартів якості життя людини, що формуються під впливом існуючих у суспільстві соціально-економічних умов, необхідних для її нормального функціонування та розвитку. Відтак, право на достатній життєвий рівень – це можливість реального доступу людини до сукупності мінімальних стандартів якості життя, що формуються під впливом існуючих у суспільстві соціально-економічних умов, необхідних для нормального функціонування та розвитку людини.

8. Право людини на охорону здоров'я як соціальне право людини включає в себе цілий комплекс прав, основними з яких є право на медичну допомогу та медичне страхування. З огляду на особливу важливість медичної допомоги та медичного страхування в системі заходів охорони

здоров'я, а також зважаючи на використання відповідної конструкції в Основному Законі, склалася усталена назва досліджуваного соціального права – право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

9. Право на безпечне довкілля належить водночас до соціальних та екологічних прав. Останні за своєю природою належать до групи соціальних прав людини, являючи собою можливості людини по відношенню до природних ресурсів, спрямовані на забезпечення умов її існування, в обсязі, необхідному для її нормального розвитку та відповідному досягнутому рівню цивілізації людства. Право на безпечне довкілля та право на безпечне навколишнє середовище є тотожними, та означають можливість існування особи у таких природних і природно-соціальних умовах, що виключають загрозу заподіяння шкоди її життю та здоров'ю, є сприятливими для нормального функціонування та розвитку людини.

10. Гарантіям соціальних прав людини притаманні такі ознаки: 1) гарантії соціальних прав людини становлять собою систему умов, факторів, чинників, засобів, явищ тощо; 2) гарантії соціальних прав людини існують у різних сферах життя (економічній, політичній, соціальній, духовній тощо); 3) гарантії соціальних прав людини впливають на реальне, повне та всебічне втілення прав і свобод людини, їх правову охорону та захист. За такого підходу під гарантії соціальних прав людини підпадають усі правові явища, що здійснюють вплив на реалізацію, охорону, захист цих прав і свобод людини.

11. Європейський суд з прав людини й досі залишається найбільш ефективним міжнародним механізмом захисту соціальних прав людини, не зважаючи на те, що в рамках своєї практики неодноразово відмежовувався від прямого адресування соціального аспекту прав, що захищаються Європейською конвенцією про захист прав та основоположних свобод. Більше того, використовуючи в своїй практиці окремі положення Європейської соціальної хартії, Суд і досі демонструє позицію щодо перебрання на себе відповідного функціоналу міжнародних та регіональних комітетів з нагляду за забезпеченням економічних та соціальних прав у рамках конвенційних гарантій.

12. В умовах відсторонення законодавців та урядів держав, як регуляторів та реалізаторів гарантій прав людини, роль захисників соціальних прав переймають на себе суди. Конституційні, верховні суди, а також загальні суди все частіше стикаються з новими викликами в рамках реалізації захисної функції та намагання відновити порушені права людей. У рамках цього процесу постає широке коло проблем, що варіюються від держави до держави, серед яких: недоліки політичної та правової системи, вихід за межі повноважень при винесенні відповідних рішень, використання судової практики як джерела права, відсутність можливості забезпечити виконання винесених рішень, функціонування судової системи в межах правових приписів,

установлених законотворцем, що призводить до формалізації процесу та неможливості прийняти соціально важливих рішень у рамках існуючих норм та ін.

13. На основі вивчення національної, зарубіжної та міжнародної судової практики було виокремлено особливості, що характеризують механізм судового забезпечення соціальних прав людини: 1) доступність та спроможність судового захисту соціальних прав людини знаходиться в прямій залежності від ряду факторів, серед яких правова система держави (історико-правовий та еволюційний аспект), форми закріплення таких прав, міжінституційна взаємодія гілок влади, рівень реалізації принципу верховенства права та верховенства закону; 2) держави з недостатнім рівнем соціально-економічного розвитку демонструють тенденцію щодо формалізації процесу закріплення соціальних прав, що проявляється у неможливості забезпечення виконання судових рішень та впровадження засобів загального характеру задля усунення систематичних порушень таких прав; 3) глобальні та регіональні кризові явища, які призводять до погіршення економічної та соціальної обстановки, стають причиною для розширення та створення нових категорій населення, що потребують додаткового захисту, збільшуючи навантаження на національні та міжнародні судові інстанції; 4) ряд держав здійснюють політику звуження позитивних зобов'язань щодо забезпечення соціальних прав та дистанціюються від ЄСПЛ, який поступово відступає від своєї ролі провідника ідеї прав людини в Європі через закріплення принципу розсуду держави (в рамках реалізації Інтерлакенської реформи), що звужує можливості щодо захисту людських прав в умовах неспроможності позасудових міжнародних конвенційних механізмів.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Symonova I. V. Legal history of social rights: formation, international consolidation, challenges of judicial protection and unenforceable constitutional obligations. *Право и Закон*. 2018. №4. С. 534-542.
2. Symonova I. V. Limitation of human rights during the crisis events in Ukraine: lessons and outlooks. *Krakowskie Studia Malopolskie*. 2020. Vol. 2 (26). p. 67-82.
3. Симонова І. В. Проблеми гарантування та реалізації соціальних прав під час пандемії COVID-19. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2020. Вип. 39. С. 211-228.
4. Симонова І. В. Проблеми ефективності судового захисту як засобу забезпечення соціальних прав. *Юридичний вісник*. 2020. №4. С. 217-230.
5. Симонова І. В. Проблеми захисту соціальних прав в Європейському суді з прав людини в контексті реформи суду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. №5. С. 231-234.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Симонова І. В. Гарантування соціальних прав людини: проблеми закріплення та судового захисту. *Сучасні погляди на актуальні питання правових наук: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 27 – 28 листопада 2020 р.)*. Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина». 2020. С. 43-47.
2. Симонова І. В. Інтерлакенська реформа Європейського суду з прав людини: ризики обраного шляху. *Актуальні питання юридичної теорії та практики: наукові дискусії: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 4 – 5 грудня 2020 р.)*. Харків, 2020. С. 13-15.
3. Симонова І. В. Проблеми дотримання соціальних прав людини в Україні в період пандемії COVID-19. *Стратегічні пріоритети розвитку економіки, фінансів, обліку і права: зб. тез доповідей міжн. наук-практ. конф. (м. Полтава, 16 листопада 2020 р.): у 2-х ч.* Полтава: ЦФЕНД. 2020. Ч. 1. С. 34-36.

АНОТАЦІЯ

Симонова І. В. Соціальні права людини: теоретичний вимір та практика реалізації. –

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. Харків, 2021.

У дослідженні розкрито історичний розвиток ідей та поглядів щодо природи та сутності соціальних прав людини, їх теоретичне підґрунтя: поняття, класифікацію та характерні риси.

Продемонстровано сутнісну відмінність соціальних прав від економічних. Надано авторську дефініцію соціальних прав людини. Відштовхуючись від проведеного дослідження генези історичних підходів до розуміння природи та характерних рис соціальних прав наведено їх класифікацію.

Досліджено категорії «соціального захисту», «соціального забезпечення» та «право соціального забезпечення». У широкому та вузькому значеннях розкрито право на житло, на достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я, на безпечне довкілля. Наведено дефініцію гарантій соціальних прав людини та здійснено їх класифікацію.

Наведено актуальні тенденції зміщення підходів щодо взаємодії між державами та міжнародними механізмами захисту прав у сторону ізоляції перших. Відмічено зростаючу роль судів як реалізаторів соціальних прав людини, опрацьовано проблематику правозастосування та захисту соціальних прав в умовах кризових явищ.

Ключові слова: соціальні права людини, гарантії соціальних прав, види соціальних прав, проблематика реалізації соціальних прав, роль судів у забезпеченні соціальних прав.

АННОТАЦИЯ

Симонова И. В. Социальные права человека: теоретический аспект и практика реализации. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений». – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины. Харьков, 2021.

В исследовании раскрыто историческое развитие идей и взглядов на природу и сущность социальных прав человека, их теоретические основы: понятие, классификацию и характерные признаки.

Продемонстрировано сущностное отличие социальных прав от экономических. Разработано авторское определение понятия «социальных прав человека». Отталкиваясь от проведенного анализа генезиса историко-правовых подходов к пониманию природы и характерных черт социальных прав выделена их классификация.

Исследованы категории «социальная защита», «социальное обеспечение» и «право социального обеспечения». В широком и узком смыслах раскрыто право на жилье, на достаточный жизненный уровень, на здравоохранение, на безопасную окружающую среду. Разработана дефиниция «гарантий социальных прав» человека и осуществлена их классификация.

Приведены актуальные тенденции смещения подходов касательно взаимодействия между государствами и международными механизмами защиты прав в сторону изоляции первых. Отмечена растущая роль судов как реализаторов социальных прав человека, проработана проблематика правоприменения и защиты социальных прав под влиянием кризисных факторов.

Ключевые слова: социальные права человека, гарантии социальных прав, виды социальных прав, проблематика реализации социальных прав, роль судов в обеспечении социальных прав.

SUMMARY

Symonova I. V. Social human rights: theoretical dimension and implementation practice. – Qualifying scientific work on the rights of a manuscript.

Thesis for the degree of candidate of legal sciences in the specialty 12.00.01 «Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Studies». – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The research uncovers the historical development of ideas and views on the nature and essence of social human rights, their theoretical foundations: the conception, classification, and distinctive features.

The essential difference between social rights from economic rights is illustrated. The author's definition of the concept of "social human rights" has been designed. Proceeding from the conducted analysis of the genesis of historical and legal approaches to the understanding of the nature and characteristic features of social rights, their classification is selected.

The categories of "social protection", "social security" and "social security law" are explored. The right to housing, to an adequate standard of living, to health care, to a safe environment has been disclosed in a comprehensive and restricted sense. A definition of "guarantees of social rights" has been elaborated and their classification has been accomplished.

The current trends of shifting approaches to the interaction between states and international mechanisms of rights protection toward the isolation of the former are presented. The increasing role of courts as implementers of social rights is highlighted, the problems of law enforcement and protection of social rights against the influence of crisis factors are analyzed.

Keywords: social human rights, guarantees of social rights, types of social rights, problems of realization of social rights, the role of courts in ensuring social rights.

Підписано до друку 12.02. 2021 р. Формат 60x90/16

Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.

Умовн. друк. арк. 0,7. Облік.-вид. арк. 0,9.

Тираж 100 прим. Зам. № 952

Друкарня

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

61024, Харків, вул. Пушкінська, 77